

Vladimír Krivý (ed.): Ako sa mení slovenská spoločnosť

Bratislava, Sociologický ústav SAV 2013, 417 s. ISBN 978-80-85544-82-4

Začiatkom leta 2014 uzrela svetlo sveta vyše štyristostranová monografia, na tvorbe ktorej sa pod vedením editora Vladimíra Krivého podieľalo desať autorov z piatich akademických pracovísk, viacerých spoločenskovedných odborov a viacerých generácií. Odborné kvality tohto neprehliadnuteľného diela pozostávajúceho zo šiestich kapitol úspešne ustrážilo osem recenzentov.

Kniha vychádza v predvečer štvrtstoročia od Nežnej revolúcie a približne 25 rokov od tých čias, ako sa V. Krivý, vtedy ešte asistent na Katedre marxistickoleninskej sociológie FF UK, najprv v seriáli v *Pravde na nedeľu* a o čosi neskôr v časopise *Sociológia* kriticky zamýšľal nad zauzleniami spoločenskej dynamiky v podmienkach „reálneho socializmu“. Jeho varovné podobenstvo o žabe v hrnci so zahrievajúcou sa vodou, ktorá nemusí zbadat', že teplota vody stúpa a že má včas vyskočiť, prevzaté od sovietskeho akademika Jabloкова, zakrátko doslova zľudovelo.

Bolo to obdobie, keď slovenská intelektuálna komunita pociťovala nájostný hlad po sociológii, ktorá by sa zaoberala skutočnými problémami spoločnosti. Básnik Ivan Laučík to v odpovedi na anketu *Slovenská sociológia a slovenskí sociológovia*, realizovanú v lete 1989 na pôde sekcie sociológie vedy Slovenskej sociologickej spoločnosti, vyjadril takto: „Slovenská sociológia v uplynulých dvadsiatich rokoch tu nebola pre mňa ani pre nás... Potrebovali sme ju, ale sa nedostavovala, a keď, tak hovorila o inom, nevyjavovala to, v čom sme žili... Slovenská sociológia potrebuje zamieriť predmet výskumu do podstatného. Vôbec nepochybujem, že vie, čo je to.“

Kniha *Ako sa mení slovenská spoločnosť* dokazuje, že niekdajšie volanie po sociológii, ktorá by nebola odcudzená od spoločnosti, sa naplnilo. Čitateľ, ktorý si kladie otázky o charaktere doby i spoločnosti, v ktorej žije, ju nemôže otvoriť na nezaujímavom mieste. Zásluhu editora na výslednej podobe publikácie sotva možno preceniť. Možno konštatovať, že už bol najvyšší čas, aby sa popri fascinácii užitočnou analýzou volebných štatistík a voličského správania rozhodol prostred-

níctvom tohto kolektívneho diela predostrieť zainteresovanej verejnosti oveľa širší obraz spoločenského vývoja. Keď sa pozeráme na Krivého intelektuálnu dráhu a vedeckú tvorbu posledných dvoch desaťročí, možno konštatovať, že aj on sám naplnil pozitívny variant „efektu žaby“ a volebné štatistiky ho nepohltili úplne – aj keď im v publikácii venuje náležitú pozornosť.

Recenzovaná kniha je dlho očakávaným dielom akademickú sociológiu, v ktorom boli popri iných zdrojoch využité a spracované dáta z viacerých sociologických komparatívnych výskumov. Treba poznamenať, že v kritickú reflexiu dvadsaťročného vývoja slovenskej spoločnosti po roku 1989 už má minimálne dvoch predchodcov – kolektívne publikácie Inštitútu pre verejné otázky *Kde sme? Mentálne mapy Slovenska* (2010) a *Odkiaľ a kam. 20 rokov samostatnosti* (2013).

Každá zo šiestich kapitol monografie predstavuje relatívne samostatný svet, a preto si zaslúžia osobitné pojednanie.

Sociálne nerovnosti: storočie zmien. V takomto impozantne širokom diapazóne zachytáva zmeny sociálnej štruktúry slovenskej spoločnosti štvorica autorov v zložení Ján Bunčák, Roman Džambazovič, Anna Hrabovská a Ján Sopóci. Ich spätné zrkadlo ukazuje, že to bolo storočie dlhodobého sociálneho vzostupu.

Vo východiskovom roku 1910 ešte patrilo približne 80 % obyvateľstva do dolných dvoch zo šiestich vrstiev; spoločenská elita na Slovensku bola nesmierne tenká a až na výnimky odcudzená od miestneho obyvateľstva.

Do roku 1967 sa strmosť sociálnej stratifikácie značne zmenšila. Zároveň sa však nedalo povedať, ako to zdokumentoval unikátny výskum česko-slovenského tímu pod vedením Pavla Machonina, že by vtedajšia socialistická spoločnosť bola celkom zbavená sociálnych nerovností. Takéto tvrdenie patrilo vtedy – a patrí aj dnes – do oblasti ideologických konštruktov či mýtov.

Po roku 1989 sa príjmová diferenciácia na Slovensku síce prehĺbila a odstup medzi sociálnymi vrstvami sa zväčšil, ale zároveň sa zmenšila strmosť pyramídy spoločenského usporiadania a v jej tvare sa prejavilo posilnenie strednej triedy. Významná časť obyvateľstva, predovšetkým mladí ľudia, zaznamenala sociálny vzostup. Zásadne sa zvýšil podiel ekonomicky samostatných osôb. Zároveň sa udržiaval ustálený podiel najnižšej sociálnej vrstvy – nízkokvalifikovaných robotníkov.

Ako však autori dokumentujú na svojich zisteniach, verejnosť priaznivé zmeny v sociálnej stratifikácii nezaznamenala. Väčšina ľudí ju naďalej vidí ako strmú pyramídu, v ktorej sú najpočetnejšie najnižšie vrstvy. Pocity relatívnej deprivácie sú vyvolané príjmovou diferenciáciou, viditeľnými a médiami akcentovanými rozdielmi v spotrebe i životnom štýle, ako aj idealizáciou sociálnej rovnosti pred rokom 1989.

Príjmová diferenciácia sa prehĺbila v závislosti od kvalifikácie a vzdelania, ako aj od vykonávania riadiacej či manažérskej činnosti. Verejnosť, najmä nižšie vrstvy, má sklon vnímať takéto odmeňovanie ako nespravodlivé a duševnú prácu ako nadhodnotenú.

Autori venujú pozornosť aj odlišnostiam v správaní členov základných tried. Z hľadiska reprodukcie nerovností je závažné najmä zistenie, že smerom nahor po stratifikačnom rebríčku pribúda správanie, ktoré otvára šancu na sociálny vzostup, kým smerom nadol sa zvyšuje pravdepodobnosť uviaznutia jednotlivcov na spodných statusových priečkach.

Obsahovo bohatá a štýlovo azda až priveľmi heterogénna kapitola má však aj niektoré menej presvedčivé miesta. Napríklad uvedenie demografického kontextu je skôr rituálne; nepokračuje načrtnutím jeho implikácií pre vývoj sociálnych nerovností. Ako nedotiahnuté vyznieva aj tvrdenie, že v súvislosti s ekonomickou krízou je predčasné hovoriť o novej etape ekonomického vývoja (pripomeňme, že publikácia má vročenie 2013). Vari za najzávažnejší nedostatok pokladám neúmerne malú pozornosť, akú autorský tím venuje súvislostiam medzi mierou rizika chudoby a etnicitou, konkrétne miestu Rómov v najnižšej sociálnej vrstve.

Michaela Potančoková v kompaktnej štúdii *Rodina a životné dráhy mladých dospelých* zakotvuje posuny v reprodukčnom správaní a rodinných formách do širšieho kontextu zmien odvíjajúcich sa na pozadí spoločenskej transformácie po roku 1989, ale zároveň nadväzujúcich na niektoré predchádzajúce procesy. Hoci tieto zmeny na Slovensku nie sú výnimočné a podobné trendy sa presadzujú aj v okolitých postkomunistických krajinách, predsa ide o hlboké sociokultúrne posuny s ďalekosiahlymi ekonomickými i sociálnymi následkami. A ide aj o tému aktuálne mimoriadne citlivú, o čom svedčí aj ostrý kultúrno-civilizačný spor v slovenskom politickom i občianskom prostredí.

Autorka načrtáva koncept mentálnych kohort vyrastajúcich na pozadí zhodných podmienok socializácie a zasadenia životného cyklu do zhodného historického kontextu. Hovorí o difúzii nových vzorcov správania z mestského prostredia do vidieckeho. Hoci zmena prebieha odlišne v rôznych sociálnych vrstvách a subpopuláciách, zasiahla všetky zložky obyvateľstva.

Medzi kľúčovými procesmi si osobitnú pozornosť zasluhuje deinštitucionalizácia prokreácie – oslabovanie vzťahu medzi manželstvom a rodičovstvom, spojené s premenou normatívnych vzorcov formovania rodiny, s nárastom fenoménu slobodného materstva. Výsledkom je pluralizácia rodinných foriem a štruktúr. Z analýzy vyplýva, že rodiny na Slovensku budú menšie a zrejme aj krehkejšie, takže bude rásť podiel neúplných a rekonštruovaných rodín.

Postupuje individualizácia a deštandardizácia životných dráh mladých dospelých a vzorcov ich reprodukčného správania. Rastie variabilita načasovania životných prechodov. Medzi dosiahnutie plnoletosti a približne 30. rok života sa včleňuje nová fáza – postadolescencia.

Pozitívom analýzy je uplatnenie rodovej perspektívy a exponovanie problému harmonizácie práce a rodiny, ktorý sa v našich zemepisných šírkach zväčša chápe primárne (a z dlhodobého hľadiska neudržateľne zúžene) ako problém žien.

Jazyk kapitoly je presný – až na ojedinelé prípady zbytočnej rezignácie na slovenskú terminológiu v prospech mechanického prenosu cudzích termínov (napríklad predmanželská „konceptia“ namiesto „počatia“). Tón je vecný, nezaťažený

ideologizovaním a moralizovaním. Autorka sa vyhýba hodnoteniu následkov analyzovaných procesov. Pritom dôvodov na znepokojenie a na potrebu prispôbiť novým trendom aj verejné politiky je skutočne dosť. Uvediem iba dva príklady. Zmenšovanie rodín bude znižovať kapacitu mladšej generácie postarať sa o seniorov. Neskorý pracovný štart postadolescentov zase bude „odkrajovať“ z pracovnej sily. Vo výpočte problematických následkov demografických procesov by sa dalo pokračovať, čo by túto inak excelentnú štúdiu ešte obohatilo. To by však zrejme narušilo rozhodnutie editora a autorského kolektívu vysunúť verejnopolitické implikácie skúmaných spoločenských zmien za rámec kolektívneho úsilia.

Nasledujúca kapitola *Petra Gajdoša Mestá – vidiek – regióny* zachytáva vývoj sociálnopriestorových nerovností a značnú protirečivosť súčasne prebiehajúcich procesov. Takými sú dezurbanizácia a suburbanizácia, rozvoj vidieckeho zázemia najmä väčších miest, ale aj proces selektívnej reurbanizácie. Ďalej deindustrializácia a reindustrializácia miest; migrácia a vyludňovanie, najmä malých obcí; prehľbovanie sídelných i medziregionálnych rozdielov. Zo spleti týchto zaujímavých procesov sa venujme aspoň tomu poslednému.

Koncom 90. rokov sa podľa autora vykryštalizoval základný vzorec regionálnej štruktúry na makroúrovni: bohatý severozápad a chudobný juhovýchod. Neskorší vývoj už na tom veľa nezmenil. Na tejto polarizácii sa podieľalo obmedzenie regionálnych prerozdelených politík, ako aj decentralizácia, ktorá zvýraznila rozdiely v endogénnom kapitáli regiónov.

Časť regiónov a miest bola podľa slov autora „odkliata“ a v ďalšom období predstavujú obrazy úspešnosti. Druhá časť sa však zaradila medzi kolektívne obete transformácie. Regióny biedy a sociálnych problémov až patológie často poznačuje rezignácia občanov, obmedzenie sa na bezprostrednú súčasnosť, prezentizmus, nezáujem o občiansku participáciu, ktorá má byť podstatným endogénnym zdrojom rozvoja. Obyvatelia zaostávajúcich regiónov riešia situáciu odchádzkou za prácou či sťahovaním z územia, ale najmä rezignovaným prežívaním v území. Ako však autor správne varuje, tento zmier je otázný a nemusí mať dlhú trvácnosť.

V kapitole sú aj niektoré sporné miesta; rušia napríklad občasné príliš všeobecné konštatovania či kategorizácie s ťažko dešifrovateľným obsahom. Nedá sa celkom súhlasiť s autorovým fatalistickým konštatovaním, že proces deindustrializácie miest môže mať iba dva dôsledky – buď existenciu zdevastovaných ťažko revitalizovateľných areálov, alebo likvidáciu technických priemyselných pamiatok developermi. Možno je predsa aj tretí dôsledok, aj keď si vyžaduje veľké zaangažovanie verejnosti – konverzia technickej pamiatky na objekt využívaný na kultúrne či iné účely. Napokon aj sám autor inde konštatuje, že okrem mocných developerov pôsobia v meste aj slabší aktéri – miestni obyvatelia. Medzi nesporné prednosti kapitoly patrí, že P. Gajdoš ako jediný autor venuje pozornosť aj problému aktívneho občianstva. Tu sa žiada podotknúť, a to platí pre celé dielo, že širšia reflexia vývoja občianskej spoločnosti by si v publikácii, ktorá ašpiruje na vystihnutie kľúčových spoločenských zmien, zasluhovala samostatnú pozornosť.

Z plodnej a dozaista náročnej spolupráce religionistky *Tatiany Podolinskej* so sociológmi *Vladimírom Krivým* a *Miloslavom Bahnom* sa zrodila komparatívna štúdia *Religiozita: Slovensko a jeho susedia*, ktorá sa dôsledne pohybuje v priestore strednej Európy – na Slovensku, v Českej republike, v Poľsku, Maďarsku a Rakúsku.

Vývoj religiozity v regióne strednej Európy bol divergentný. Charakterizovala ho sekularizačná tendencia v Poľsku a Rakúsku, ale desekularizačná tendencia na Slovensku najmä v 90. rokoch. Slovensko je jedinou zo skúmaných krajín, kde došlo medzi rokmi 1991 a 2008 k posilneniu religiozity. Umiestňuje sa v miere religiozity medzi najreligióznejšie Poľsko a najsekulárnejšiu Českú republiku, pričom k Poľsku má bližšie ako Rakúsko a Maďarsko.

Podobne ako v ostatných krajinách aj na Slovensku sa presadzuje trend slabnúceho spojenia religiozity s tradičnými deleniami spoločnosti. Jedinou výnimkou je pretrvávajúca väzba tradičnej cirkevnej religiozity na ženskú líniu. Na druhej strane klesá význam veku i sídla a irelevantné sa stáva vzdelanie. Predsa však v prostredí najmladších občanov a veľkomiest už plne sekulárni ľudia prevažujú. Presne naopak je to v menších obciach a medzi najstaršími, kde je výskyt silne religióznych ľudí najčastejší.

Hoci v stredoeurópskom regióne sa presadzuje rámcová tendencia k vyvážovaniu religiozity z väzby na cirkev v prospech narastajúcej individualizácie a privatizácie, na Slovensku má cirkevná religiozita stále značnú váhu. Ide vlastne o obnovenie „pretrhutej tradície“ z predkomunistickej minulosti. Niektoré procesy na Slovensku tak protirečia modernizačným procesom v západnej Európe. Napriek tomu si však možno položiť otázku, či to nie je dočasný fenomén a či opačné tendencie – mierne oslabenie viery, členstva i praktizovania na Slovensku po roku 1999 – nesignalizujú náznak dlhodobejšieho trendu.

Ako v závere pripomínajú autori, obnovenie predkomunistickej tradície prinášalo do verejného diskurzu nielen náboženské, ale aj národné či nacionalistické témy. Žiaľ, prepojeniu oboch tém a úlohy cirkvi v tomto procese sa nevenujú, podobne ako neskúmajú konkrétne spôsoby, akými cirkev, resp. jednotlivé cirkvi doteraz vstupovali do riešenia aktuálnych spoločenských problémov a hodnotových sporov.

Do najrozsiahlejšej kapitoly *Vzorce voličského správania* sa *Ol'ga Gyárfášová* a *Vladimír Krivý* pokúsili zahrnúť čo najviac poznatkov, ktoré za dve desaťročia systematického skúmania nahromadili. Analýza sa doslova prehýba pod ťarchou empirických dát a interpretácií rozličných aspektov voličského správania i vývoja politickej scény.

V. Krivému patrí nespochybniteľné autorstvo vedeckého objavu – v knihe *Slovensko a jeho regióny* z roku 1996 zdokumentoval, že ani desaťročia absencie politickej plurality nevymazali zo slovenskej politickej kultúry vzorec preferencie širokospektrálnych politických strán. Ukázal, že bašty Hnutia za demokratické Slovensko boli kedysi baštami podpory Hlinkovej Slovenskej ľudovej strany. V recenzovanej publikácii ponúka „archeologickú sondu“ siahajúcu až do súčas-

nosti, keď pátra po historických koreňoch podpory Smeru-SD. Aj v tomto prípade historická línia vedie najmä od jasnej dominancie HĽS (a nevelmi výraznej úspešnosti agrárnej strany) a ukazuje reťaz slovenského katolíckeho a autoritár-skeho nacionalizmu.

Autori v kapitole uvádzajú aj ďalšie kľúčové charakteristiky vývoja voličského správania na Slovensku. Jednou z nich je volatilita politickej scény, na ktorej dochádzalo k striedaniu dvoch typov koalícií – prvej s väčšou podporou vidieckych voličov, druhej s podporou mestského prostredia. V predčasných voľbách 2012 sa síce ešte potvrdil vzorec „plnej alternácie“, ale podľa autorov táto paradigma môže byť na ústupe. Konštatujú počiatočné slabé ukotvenie politických strán v sociálnej štruktúre; silnejšími deliacimi líniami bola religiozita, etnicita a rurálno-urbánna línia. Od konca 90. rokov sa však vplyv sociálno-triedneho sebazaradenia zvýšil a začalo dominovať ľavo-pravé rozdelenie. Autori upozorňujú aj na meniaci sa sociálny profil voličov a nevoličov: oproti 90. rokom, keď volebná účasť bola vyššia na vidieku a v najnižšej spoločenskej vrstve, sa neskôr posilnila účasť ľudí s vyšším sociálno-ekonomickým statusom a obyvateľov miest. Zaujímavá je pasáž o odlišnom vývoji volebnej účasti v obciach rozličnej veľkosti: kým ešte koncom 90. rokov všade prevažovala účasť v parlamentných voľbách nad účasťou v komunálnych voľbách, v menších obciach postupne prevládala účasť v komunálnych voľbách.

Objem poznatkov obsiahnutých v tejto najrozsiahlejšej kapitole knihy je úctyhodný; predsa sa však vynárajú niektoré otázky. Tým prvým je skutočnosť, že autori analyzujú kultúrohodnotové profily voličov, nie však nevoličov, hoci táto početne rozsiahla skupina tvorí nezanedbateľnú súčasť celkového obrazu voličského správania. Po druhé, pri opise „diferenciačnej sily“ jednotlivých sporných tém evidentne chýba aspoň načrtnutie vývoja hodnotových orientácií obyvateľstva po roku 1989, čím sa strácajú základné súradnice tohto opisu. Pritom autori mali možnosť nadviazať na analýzu V. Krivého obsiahnutú v publikácii Inštitútu pre verejné otázky z roku 2001 *Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch a hodnotách ľudí na Slovensku*. Domnievam sa (a táto poznámka je zásadného charakteru), že analýza vývoja hodnotových orientácií by mala tvoriť jednu z kľúčových častí publikácie o vývoji slovenskej spoločnosti.

V štúdií *Dve dekády medzinárodnej migrácie zo Slovenska* sa Miloslav Bahna neponára rovno do štatistických údajov z posledných rokov, ale otvára ju sviežou kritickou reflexiou „migračných mýtov“ preceňujúcich rozsah slovenskej vysťahovaleckej skúsenosti, pričom ho neodrádza fakt, že ich pestovali aj také authority ako historik Ľubomír Lipták.

Autor zdôrazňuje nadväznosť súčasného migračného pohybu na ekonomicky motivovanú migráciu v minulosti. Analyzuje dôležité destinácie a migračné kanály pred vstupom Slovenska do EÚ a po jeho vstupe, pričom charakterizuje aj vekový a rodový profil migrujúcich. V prvej etape to bola predovšetkým pracovná migrácia do Českej republiky. Mimoriadne závažným trendom je donedávna rastúca vzdelávacia migrácia: slovenskí študenti v ČR tvoria až 17 % všetkých našich

študentov denného štúdia. Čitatelia nesporne ocenia fakty o dvoch nových typoch prevažne ženskej pracovnej migrácie – „o aupairkách“, ako aj o opatrovateľských seniorov.

Po roku 2004 bolo smerovanie slovenských migrantov ovplyvnené rozhodnutím 12 z 15 krajín EÚ dočasne obmedziť možnosť zamestnania pre občanov nových členských krajín. Z troch výnimiek – Veľká Británia, Írsko a Švédsko – sa prvá krajina stala po ČR druhou najpopulárnejšou destináciou. Ďalším medzníkom bol máj 2011, keď svoj pracovný trh naplno otvorili Rakúsko a Nemecko. Nárast slovenskej migrácie do týchto krajín však nedosiahol rozmery porovnateľné s Veľkou Britániou a Írskom.

V ďalšej časti štúdie autor potvrdzuje platnosť tézy, že nižšie platy vedú k vyššej migrácii, a to v kontexte medzinárodnom i vnútroštátnom; prináša poznatky o rozdieloch medzi pracovnou migráciou ako individuálnou stratégiou a ako stratégiou zabezpečenia príjmu pre rodinu či domácnosť. Poukazuje na vplyv rodinných väzieb na migráciu. Konštatuje, že medzinárodná migrácia na Slovensku funguje ako náhrada vnútornej.

Štúdia M. Bahnu je doslova nabitá faktami; prirodzene, to v čitateľovi vyvoláva záujem o ďalšie rozmery problematiky, napríklad o pracovné a životné podmienky migrantov v zahraničí, o ich životný štýl, začlenenosť do krajiny ich pôsobenia. Zúženie záberu možno rešpektovať; škoda však, že autor aspoň neodkázal na základné zistenia iných sociológov, ktorí si všimajú práve túto dimenziu problematiky.

Podobne ostáva v závere iba „nahryznutá“ zásadná téma spätného vplyvu migrácie na potenciál slovenskej spoločnosti v nastávajúcom období. Tento problém sa sotva dá redukovať na otázku, koľkí z povstupovej migračnej vlny sa na Slovensko nevrátia. Vynárajú sa ďalšie otázky: kto sú tí, ktorí sa vracajú, resp. by sa mohli vrátiť? Aký prínos, akú kvalitu – z hľadiska vzdelania, skúseností, vyznávaných hodnôt a osvojených vzorcov správania – by mohli pre slovenskú spoločnosť znamenať? Pravda, tieto otázky otvárajú tému, ktorej sa publikácia nevenuje: mám na mysli pohľad na migračné procesy cez prizmu verejných politik, aké by zo Slovenska mohli urobiť atraktívnu krajinu pre návrat tých, ktorých hlad po kvalitnom vzdelaní či túžba po pracovnom uplatnení či lepšom zárobku vypudili, alebo vylákali do zahraničia.

A tak aj prípad poslednej štúdie v knihe dokumentuje, že prínos celej publikácie nespočíva len v odpovediach, ktoré už ponúka, ale aj v tom, že vyvoláva nové otázky: inšpiruje čitateľa k tomu, aby sa chcel dozvedieť ešte viac, čím naznačuje aj možné témy ďalšieho bádania. To by malo byť vedené nielen snahou vidieť jednotlivé už rozpracované problémové okruhy vo vzájomných súvislostiach, o čo sa napokon pokúsil aj v závere knihy editor, ale aj v ambícii doplniť mozaiku poznatkov o meniacej sa slovenskej spoločnosti o ďalšie témy. Niektoré z nich som uviedla, iné spomína editor v záverečnom zhrnutí. Z tohto hľadiska možno editorovi a autorskému kolektívu nielen zablahoželať k vydarenému dielu, ale zároveň

aj vysloviť nádej, že budú v publikovaní kníh mapujúcich vývoj slovenskej spoločnosti pokračovať.

Zora Bútorová
Inštitút pre verejné otázky, Bratislava